

УДК 94(100+47+57)-055.2“19”

*Петро ШКРАБ'ЮК***ЖІНКА В УМОВАХ ТОТАЛІТАРИЗМУ**

У чотирьох частинах подано інформацію про долі жінок, які були дружинами визначних діячів і яких радянські (а також німецькі) спецслужби змушували доносити на своїх чоловіків.

Факти подано в контексті близьких і далеких історичних подій, зокрема наведено приклади винахідливості (як у випадку із Зінаїдою Тулуб) й жертвності жінок щодо своїх ближніх.

Ключові слова: НКВД, МГБ, М. Сосюра, В. Сосюра, П. Григоренко, Б. Пастернак, О. Івїнская, В. Холодна, К. Аденаур, Е. Веєр, Х. Коль, Ганна Барвінок, В. Стефанік, О. Плешкан.

НА СЛУЖБІ В САТАНИ

“Доба жорстока, як вовчиця”. Метафоричний вислів Олега Ольжича точно характеризує епоху нацистського і комуністичного тоталітаризму, який косив не тільки кращих з кращих, а й морально нищив людину як особистість, руйнував сім'ї і любов. Докія Гуменна в спогадах “Дар Евдотеї” передає розповідь дружини Євгена Плужника – Галини Коваленко – про бібліографа й літературознавця Юрія Меженка (1892–1969), який, рятуючись від арешту, перебрався до Ленінграда, де працював у Публічній бібліотеці.

Одного разу Меженко був немало здивований запитаними на Шекспіра від якогось селянина, що сидів у вестибюлі, але не міг зайти до читальної зали, бо не мав документів. Меженко спустився “вниз подивитися, що воно за селянин, що читає Шекспіра – і бачить: справді, український селянин, у солом'яному брилі, у свитці, босий... Та це ж Осьмачка! – Тодосю, що ви тут робите? – кинувся до нього Меженко. Забрав його до себе... Осьмачка – утік з Києва, пішки прийшов, не має за душею копійки, ночує у вестибюлі бібліотеки з милости сторожа...”

В додаток до цього Галининого оповідання, – зазначає Гуменна, – ще й Гасине: Осьмачка втік з Києва, бо думав, що його дружина на нього доносить...” (курсив мій – П. Ш.)¹.

Осьмачка тільки думав, що його половина – стукачка? Може, він помилявся? Одного разу запідозрив, що вона носила енкаведистам його рукописи і кинувся душити її... Врятували сусіди².

¹ *Гуменна Д.* Дар Евдотеї: іспит пам'яті / Д. Гуменна. – Балтимор; Торонто: Смолоскип, 1990. – Кн. 2. – С. 187–188.

² *Слабошпицький М.* Поет із пекла: романи / М. Слабошпицький; [передм. В. Базилевського, післям. В. Грабовського]. – Київ: Грамота, 2008. – С. 730 (Серія “Бібліотека Шевченківського комітету”).

Доносительство, провокації у 30-х роках, та й пізніших роках ХХ ст., були “в моді”. Володимир Сосюра у споминах “Третя Рота” пише, як його проковували чоловіки. Яюсь “я випив таки добренько, Мазюкевич, ідучи по кімнаті зі мною, голосно, щоб усі чули, сказав мені: – Помнишь, как мы с тобой расстреливали комиссаров?..”. Сосюра “лагідно” спростував цю провокацію словами “ти фантазуєш”. “Були й такі “знайомі” в мене, – каже він, беручи слово “знайомі” в лапки. – А скільки їх було, особливо серед жінок... А коли я їх викривав, вони зникали і замість їх з’являлися інші. Не марно в Одесі одна бідна сліпа інтелігентка-жебрачка, якій я, коли проходив повз неї, давав завжди (їй) гроші, сказала: – Остерігайся женщин. І це ж саме сказав мені через багато років товариш Назаренко, тоді секретар ЦК КПУ, коли “законники” репресували мою дружину Марію: – Не доверяй женщинам”³.

Не довіряти близькій людині нелегко, тим паче, коли ти поет з таким гарячим темпераментом, як Сосюра, і коли така ж екзальтовано-емоційна твоя дружина Марія, про яку поет писав, що

Якби зібрать красунь усіх віків,
повз мене хай ідуть вони без краю, –
Марії я на них не промінюю,
ні одній з них не вклониться мій спів.

Вперше Марію поет зустрів 9 березня 1931 р., після невдалого шлюбу з Вірою Берзіною, і відтоді до кінця днів – разом. За винятком шести літ, відбутих в ГУЛАГу. Під час війни Марію Гаврилівну завербували органи МГБ, і вона вісім років носила псевдо “Даніна”. Ця співпраця, вочевидь, була цілком символічною, бо експресивна, неврівноважена агентка ні на кого не доносила, навпаки – всім розповідала, що вона сексот (секретний сотрудник), тому-то 18 листопада 1949 р. її заарештували, що потрясло Сосюру: він написав цикл із сімнадцяти віршів “Вона пішла”, в якій вірив (начебто вона хотіла його отруїти – такі чутки ширили чекісти) і не вірив у її секретну, тим більше “антирадянську”, діяльність. Тому й писав (уночі на 5 грудня 1949 р.):

Хай тебе немає, але ти зі мною,
це любов малює образ твій в тиші...
Дивишся на мене з сумом і мольбою,
плачуть сині очі у моїй душі...
Може, й я, кохана, в камері з тобою,
й каяття малює тихий образ мій...
Я дивлюсь на тебе з болем і журбою,
плачуть карі очі у душі твоїй...

Цієї ж розпачливої ночі на папір вилилося ще чотири хвилюючі поезії. Зокрема така:

Я вірю, весною ми будем з тобою,
це буде, кохана, в маю.
Стражданням своїм і страшною журбою
ти душу очистиш мою.
А може, у січні. До горя ми звичні,
а щастя так рідко до нас

³ Сосюра В. Третя Рота: роман / В. Сосюра. – Київ: Радянський письменник, 1988. – С. 266.

приходило в хату. Я мрію крилату
про тебе лелію в цей час.
І кожну годину, і кожну хвилину,
і кожну секунду і мить...
Люблю я тебе, як мою Україну,
а серце так тяжко болить...
Пожди, моє хворе! Кохання безкрас
помчить наші душі увись...
І слухать не хоче, болить і ридає...
О серце моє, не спинись!⁴

Трагедія дружини Володимира Сосюри – це водночас трагедія чуйного поета, всього тодішнього українства, приневоленого існувати в умовах тотального стеження і доносительства. Адже не тільки Марія Гаврилівна стала “Даніною”. Літературознавець Юрій Луцький згадує, як, приїхавши восени 1937 р. до Варшави, зустрів “декого з групи МИ – С. Крижанівського (який, здається, потім показався, як і дружина Зайцева, на службі КГБ). Так, принайменше, мене інформували”⁵. І це логічно – якщо врахувати, що професор Павло Зайцев був знаним ученим-шевченкознавцем, а перед тим активним діячем УНР, членом Центральної Ради; таким же діяльним проявив себе і в діаспорі, – то кому ж краще стежити за ним, як не його любій половині?

Дослідник творчості Віктора Петрова (Домонтовича) Роман Корогодський поставив питання “чи Софія Федорівна (вдова Миколи Зерова, потім дружина Петрова – *П. Ш.*) не була часом советською партизанкою? Як Віра Августівна Гмиря. Як Марія Гаврилівна Сосюра була агентом КГБ”⁶.

Мабуть, втративши надію побачити дружину на волі, Сосюра взяв собі нову супутницю життя – на 26 років молодшу. Та щойно Марія Гаврилівна з’явилась у Києві, як Володимир Миколайович знову повернувся до своєї “Мури”, як він її називав. Кохання вкотре вже перемогло і час, і обставини. І стало категорією філософії:

Я дивлюся у вись, де летять без мети
мірадами, в морі сіяння,
за світами світи, за світами світи,
як моє безконечне кохання...
За роями – рої, за роями – рої...
Моє серце сіяння їх п’є...
Це – матерія вічна, як думи мої,
як кохання безсмертне моє...

СЛУЖБА ЧОРНИМ СИЛАМ ТРИВАЄ...

Не всі сексоти спецслужб були такими “халатними” в таємній службі, як М. Сосюра. Вона не доносила на своїх знайомих (про це нема документів), тим більше не “стукала” на свого чоловіка, хоча він завжди читав їй свої нові поезії

⁴ Черняков Б. Соловей у сталевій пастці / Б. Черняков // Літературна Україна. – 2007. – 22 березня. (В цьому ж числі “ЛУ” (с. 5) вміщено цикл поезій В. Сосюри “Вона пішла”).

⁵ Луцький Ю. На перехресті / Ю. Луцький. – Луцьк: Ініціал, 1999. – С. 36.

⁶ Домонтович В. Без ґрунту: повісті / В. Домонтович. – Київ: Гелікон, 2000. – С. 504.

й поеми. А тому син поета і Марії Гаврилівни Володимир Володимирович Сосюра, спростовуючи хибні припущення автора книги “Біль аж до краю дороги”, наголошує, що “ніколи каральні органи не втручалися в процес роботи батька над «Мазепою», «Розстріляним безсмертям», «Третьюю Ротою», «Каїном», «Мойсеєм», «Ваалом», не пробували вилучити, не виявляли навіть зацікавлення змістом та ідейним спрямуванням цих творів, хоч, за вашою логікою, мали для цього достатньо інформації від «дружини-наглядача»”⁷.

Зовсім інша ситуація виникла в родині Петра Григоренка, про якого (віщування йому циганки, що справдилось) вже була мова. На початку 1938 р. у Запоріжжі заарештували старшого Петрового брата Івана, інженера, який працював на комбайновому заводі. У камері Іван чув віддалені стогони, зойки. Його майже не допитували, проте звелили писати автобіографію та висловити свої думки про підлеглих і начальників. Через місяць випустили. Слідчий сказав: коли виникне потреба – викличе його знов. Ніби до лікаря, Іван зразу ж подався до Москви – до Петра, який в ту пору вже мав звання майора і навчався в Академії генерального штабу. Пустили воду у ванній й розмовляли. Домовились: Іван повернеться в Запоріжжя і про всі новини сповіщатиме шифром. Сам же майор Григоренко наступного дня записався на прийом до сумнозвісного прокурора Вишинського, за п'ять хвилин переповів суть братового арешту, той викликав жінку-чекіста, і Петро зафіксував усе сказане ще й на папері. І – додому. “Дочекавшись листівки від брата, – згадує Григоренко, – я послав йому листа (шифром) із звітом про те, що я зробив. Але той шифр, як незабаром підказало нам життя, був не надто мудрою і далеко не такою безпечною вигадкою”. Далі подаю виписку зі *Спогадів* Петра Григоровича. Вона розлога, зате вельми промовиста й повчальна⁸.

“Одного разу я несподівано прокинувся перед світанком. Це можна вважати майже за чудо. І що ж я бачу: у двері прошмигнула моя дружина. Я прожогом зриваюся з ліжка, босий, в трусах вилетів у коридор. Вона вже збігала сходами, прямуючи до фойє першого поверху, до виходу на вулицю. Кількома стрибками я наздогнав її. Зупинив. Вона заливається слізьми. – Маріє, що сталося? Куди ти? Вона ридма ридас. – Пусти мене! – Ні! Ти вернешся спершу до хати, розповіси мені, в чому річ. Вертаємось. – Ну, в чому ж річ? Кажу, куди ти так квапилася? – А це що? – показує вона мені листа. – Лист від Івана, – кажу я, оглянувши конверт. – Так? А що в листі? – Я не читав. Прочитаю – скажу. А відколи ти перебрала на себе контроль за моїм листуванням? – О, ти знаєш, що я твоїх листів ніколи не розкриваю, а тут ніби штовхнуло щось. Розкрила, а там нічого не зрозумієш. Шифр. – Ну

⁷ Йдеться про книгу критика і прозаїка Віктора Костюченка “Біль аж до краю дороги” (2005) про життя і творчість Сосюри та його взаємини з дружиною. В цій книзі автор вільно поводився з наявним матеріалом, багато чого домислив, проти чого рішуче виступив В. В. Сосюра. (Див.: Сосюра В. Не ту завісу піднято / В. Сосюра // Літературна Україна. – 2005. – 27 жовтня, 3 листопада).

Дійсно, до непересічних особистостей, попри їхні помилки, треба ставитися розуміюче, з повагою, якщо не з любов'ю, враховуючи обставини комуністичної доби – доби моторошної і безпрецедентної в історії людства. То лишень постмодерністи можуть дозволити собі охаювати всіх і вся – насправді ж картина будь-якого явища завжди набагато складніша, об'ємніша, ніж це може видаватися.

⁸ *Григоренко П.* Спогади / П. Григоренко. – Детройт, 1984. – С. 211–212. Далі – виписки з цієї книги: с. 690, 677.

й куди ж ти з цим листом бігла? – У мене ворушиться здогад, і я вже відчуваю, як мороз пішов поза шкірою. Вона видушує з себе: – До НКВС, на Луб'янку. Я так і сів. Перед очима картина. Як вона з'являється на Луб'янці: “Чоловік одержав шифрованого листа. Ось він”.

Справді вражаюче-жахлива картина. “Її (матір трьох дітей від Григоренка – П. Ш.) заставляють написати заяву, а потім допитують, примушують згадати ще й інші мої підозрілі вчинки. А пригадати є що. Адже я відтоді, як потрапив на військову службу, пов'язаний з виконанням секретних завдань, тож, ясна річ, доводиться щось приховувати й від родини. Вона ж усе це розповідає. А збуджена уява підсуває їй все нові спогади... Тим часом єжовсько-беріївські молодчики женуться пустинними вулицями Москви, прибувають до нас на Великий Трубецький і беруть мене тепленького – просто з ліжка. – Як це ти могла зважитись на таке? – мало не плачучи, звертаюся до неї. Читаю їй, розшифровуючи, Іванового листа...”

Дружина, прослухавши моє читання листа й мою розповідь про те, що Іван пережив, плакала й просила прощення. Але я її не осуджував. Звичайно, сам би я не побіг до НКВС із доносом на близьку людину, але ж партія ставила за приклад Павлика Морозова. Отже – я був неповноцінний комуніст. Дружина моя виявилась міцнішою. Але душу мою ці розумові докази не переконували. Я не уявляв, як це можна доносити на рідну людину. Якби дружина дійшла на Луб'янку, я був би знищений. Тож про це згадував щоразу, коли бачив її...”

1943 року Григоренко офіційно розлучився: він знайшов собі вірну супутницю в особі Зінаїди Єгорової, яка стоїчно ділила з ним усі труднощі й небезпеки. Більше того – спрямовувала на шлях істинний.

“Відтоді, як я пізнав її, вона завжди сприяла виробленню мого погляду на життя, осуджувала занадто велику відданість ладіві, потихеньку й стримано підказувала реалістичний погляд на те, що діється, не даючи надто захоплюватися привілеями влади, які я мав, і добачати людей в людях, побратала мене з людьми, які помогли мені мислити”.

І Григоренко, вже тоді генерал-майор, став на тропу дисидентства. “Моїй дружині також радили намовити мене, щоб я «покаявся». І пораду цю давали люди, яких я дуже шаную, люди мужні, котрі самі навряд, чи пішли б на каяття, але вони не вважали, що мають право вимагати того самого від старого і вже досить травмованого життям чоловіка. Я дуже вдячний дружині, що вона не довела ті поради до мого відома. Мені б від того було ще тяжче”.

Є твердження, що сексотом була і побічна любов Бориса Пастернака Ольга Івінська, з якою видатний поет і прозаїк, автор роману “Лікар Живаго”, познайомився 1946 р. Пастернак мав законну, вже другу, дружину Зінаїду Нейгауз і сина від неї – Леоніда (від першої, Євгенії Лур'є, був син Євгеній). Однак прийнято говорити, що “музою” Пастернака була якраз Івінська, що вона мала вплив на нього. Проте іншої думки народний артист Росії (найбільш знаний у ролі Шерлока Холмса) Василій Ліванов, який добре знав і Ольгу Івінську, і Пастернака, бо той дружив з його батьком Борисом Лівановим. “1949 року, – пише Василій Борисович, – Івінську заарештували і засудили на чотири роки за “близькість до осіб, яких підозрювали в шпигунстві” та відправили в зону – в мордовську Потьму: там вона працювала у сільськогосподарській бригаді. Вирок за такою статтею надзвичайно м'який”.

Чому? Пояснення просте, вважає Ліванов: “За Пастернаком, який залишився на волі, згідно з велінням “вождя всіх народів”, потрібний був нагляд – а хто його може краще здійснити, як не коханка, котру “опрацювали” на Луб’янці?”⁹.

За словами Ліванова, і покаяльні листи в ЦК, і лист-відмову від Нобелівської премії складала – разом з хрущовськими чиновниками – Івінська, а Пастернак “лишень ледь підправляв і переписував своїм почерком”. Таке духовне самознищення довело Пастернака до невиліковної хвороби і смерті 30 травня 1960 р. Івінська пережила його на тридцять п’ять літ (пом. 8 вересня 1995), написавши спогади “Годы с Борисом Пастернаком: В плену времени”, які 1978-го вийшли в Парижі, а 1992 року – в Москві.

“ПОДЯКА” ЗА СЕКРЕТНУ СЛУЖБУ

Вербуючи секретних інформаторів, донощиків, будь-який тоталітарний режим – червоний чи коричневий – сіяв у суспільстві непевність, загальну недовіру, кидав тінь на порядних людей, руйнував сім’ї і душі. Ось кілька фактів.

Віра Холодна (дівооче прізвище – Левченко) була родом з Полтави, мала чоловіка, двох дітей, прославилась у перших фільмах як вродлива й загадкова актриса. У 1918 р. більшовики запропонували їй поїхати до Одеси і, зачарувавши та підкупивши командуючого військами Антанти, який любив жінок, домогтися виводу цих військ з міста. Якщо вона відмовиться, її чоловіка, маму і сестру заарештують. Віра не мала виходу, блискуче виконала свою місію (Антанта покинула Одесу), не знаючи, що її коханого вже розстріляли. В лютому 1919 р., у віці двадцять шість літ, вона несподівано захворіла і через три дні померла – нібито від іспанки. Насправді її отруїли: зайві свідки більшовикам були не потрібні¹⁰.

Велику ціну заплатив за своє прислужництво режимові і Горкий, який перебував під невсипущим наглядом домашніх чекістів і чекісток, а дружина його єдиного сина Максима – Паша – стала коханкою глави НКВД Ягоди. 1934 р. новітні опричники вбили Максима, а через два роки відправили на той світ й Горкого.

Вірою і правдою служив Сталінові як агент НКВД колишній офіцер Білої гвардії, чоловік Марини Цветаєвої Сергій Єфрон, – і все одно його, після повернення з Франції в ССРСР, розстріляли (у серпні 1941 р.). Того ж року вкоротила собі віку Марина Цветаєва. Їхня дочка Аріадна поневірялась в ГУЛАзі.

Трагічною і повчальною в цьому контексті є історія дружини Конрада Аденауера (1876–1967), який після Другої світової війни, у віці сімдесяти трьох років, став першим канцлером Федеративної Республіки Німеччина – і вивів її із занепаду на шлях розквіту, і якого Черчілль назвав “найрозумнішим німецьким державним діячем із часів Бісмарка”.

Першою дружиною Аденауера була Емма Вейер, яка народила йому двох синів і доньку, захворіла на рак і 1916 р. померла. Через три роки, 25 вересня 1919 р., Конрад, уже бургомістр Кельна, одружився з Августою (Гуссі) Цінссер. Він мав сорок три роки, їй добігало двадцять чотири. Батьки Августи не хотіли цього шлюбу, пробували заховати її у Вісбадені, в родичів, але вона через два тижні

⁹ Ліванов В. Повороты судьбы / В. Ливанов // Караван: коллекция историй. – 2010. – № 8 (30). – Декабрь. – С. 196.

¹⁰ Тут використані дані з телепередачі про Віру Холодну за 23 серпня 2009 р., канал С (СТБ).

втекла, щоб поєднати свою долю з Конрадом і подарувати йому ще чотирьох дітей. Наймолодший з них, Георг, прийшов на світ, коли Конрад мав п'ятдесят п'ять літ.

Як католик, бургомістр і голова Державної ради Пруссії (з другої половини 1920 р.), Аденауер не сприйняв націонал-соціалістів, заборонив вивішувати у Кельні нацистські прапори, 17 лютого 1933 р. відмовився зустрічати на летовищі Гітлера, а відправив туди свого заступника. Закономірно, що нацисти позбавили Аденауера влади, конфіскували його дім, і він оселився поблизу Бонна, на березі Рейну, де купив будинок, але в політику не втручався, а садив квіти. І все ж його заарештували і кинули до концтраку, оскільки давній друг під тортурами в гестапо назвав Аденауера серед “співучасників” змови проти фюрера.

“Далі відбувається щось схоже на бойовик, – читаємо в одному виданні¹¹. – Давній друг майор люфтваффе приїхав до концтабору з підробним наказом про «негайну відправку ув'язненого Аденауера до Берліна для допитів». Аденауер сховався в маленькому готелі в горах Гарца. Гуссі заарештували і посадили в камеру з пов'язаними. Під загрозою звалтування дочок вона повідомила, де ховається чоловік. Гуссі відпустили, натомість Аденауера відвезли до слідчої в'язниці в Кельні”.

За небуденного й невинного в'язня заступився його син Макс – командир танкового батальйону, який спеціально приїхав з фронту; до того ж загальні репресії виявились занадто широкими, – й Аденауера випустили на волю. Натомість “Гуссі після звільнення психологічно зламалася. Депресія посилювалася усвідомленням того, що вона зрадила чоловіка, видавши місце, де він ховався. Вона перерізала вени, але її врятували. Чоловік, який повернувся, заспокоював дружину, перекопував, що вона вчинила правильно. Але це не допомагало. Через деякий час вона отруїлася. Знову врятували, однак інтоксифікація організму підточувала її фізично. Гуссі померла 3 березня 1948 р.”.

Принагідно варто згадати про Ханнелоре Колль, дружину ще одного канцлера Німеччини – Гельмута Колля. Ханнелоре мала п'ятнадцять років, коли вперше побачила вісімнадцятирічного Гельмута. Через дванадцять літ (1960) вони побралися, з'явилися діти: сини Вальтер і Петер.

А 5 липня 2001 р. Німеччину потрясла новина: Ханнелоре наклала на себе руки. Ніхто не міг пояснити – чому. І тільки вихід книги Херіберта Швана “Жінка поряд з ним. Життя і страждання Ханнелоре Коль” прояснив причину самогубства. Річ у тім, що у дванадцятирічному віці Ханнелоре збездестили радянські солдати, опісля викинули з вікна на вулицю – і вона, крім страшної моральної травми, отримала травму хребта. Дві рани, а надто перша, мучили її все життя. Врешті-решт Ханнелоре не витримала: “написала двадцять прощальних листів” родині та друзям – і пішла з життя¹².

І, може, в цьому є закономірність: криваві події, спричинені націонал-соціалістами і комуністами, які вбили мільйони людей, рикошетом вдарили по керівниках колишньої нацистської держави. Як нагадування і попередження. Причому потерпіла не лише Ханнелоре. Червоні вояки звалтували тоді *два мільйони* німецьких жінок; в одному тільки Берліні це число коливається від 110 до 125 тисяч. “Кожна

¹¹ Райхель Ю. “Найрозумніший німецький державний діяч із часів Бісмарка” / Ю. Райхель // День. – 2009. – 31 жовтня.

¹² Векслер Ю. Життя і страждання Ханнелоре Коль / Ю. Векслер // День. – 2011. – 22–23 липня.

десята з них загинула: солдати після звалтування або розстрілювали жертви, або забивали майже до смерті”¹³.

УЧЕНИЦІ ПРОДІЯДИ ТА СЕМИРАМІДИ

Щоб врятуватися чи досягти певної мети, жінки часто-густо змушені були вдаватися до хитрощів. Як, скажімо, письменниця Зінаїда Тулуб (1890–1964), авторка епохального роману “Людолови”, про який Микола Руденко вже в останні роки життя написав: “Це був один із тих творів, котрі зробили мене таким, яким я став (тобто українським патріотом, борцем проти тоталітаризму – *П. Ш.*), і я це відчував усім своїм еством. Отож можна сказати, що «Людолови» були часткою мене самого”¹⁴.

Але як з’явилися “Людолови”? Зінаїда Павлівна, досі російськомовна літераторка, за сприяння Павла Тичини, зацікавилася історією України початку XVII ст., зокрема Криму, і за півтора року завершила перший том роману, який у видавництві “Молодий більшовик” схвалили до друку, набрали, але через тринадцять місяців текст розсипали, а рукопис знищили¹⁵. Проте 1934 р. “Людолови” вийшли в Москві, спричинивши неабияку сенсацію. Сенсацією був і спосіб, за допомогою якого вдалося видати цей знаменитий твір.

Сучасниця Зінаїди Тулуб Докія Гуменна згадує, як влітку 1933 р. через Київ до Москви проїжджав Максим Горький. Не всі прагнули зустрічі з цим офіційним пролетарським письменником, який вважав українську мову “малоросійським наречієм”. Однак Гуменна пішла “з цікавості”. Проте ні Горького, ні поїзда з ним ніхто з українських письменників не міг побачити, хіба що стіну своїх і чужих спин – так густо влада нагнала на вокзал робітників й службовців, що повинні були вітати “буревісника революції”.

“Але серед нас була Зінаїда Тулуб, – пише Гуменна. – Вона несла величезного букета квітів. Виставила наперед букета і так прорвалася крізь сильні наряди міліції, так добилася до самого вагону, що займав Горькій. Вручила вона той букет. Не самому Горькому, що так і не вийшов з вагону до трудящих, а його синові”.

Цей букет, за висловом Гуменної, увійшов в історію не лише української, а й всесоюзної літератури. Бо в нього винахідлива Зінаїда Тулуб вклала листа до письменника з описом усіх поневірянь її “Людоловів”. Горький відгукнувся: з його канцелярії надійшло прохання прислати російськомовний примірник роману. І невдовзі його видали в Москві. Після того “забігали й українські видавництва, незабаром «Людолови» (перший том) вийшли й українською мовою”¹⁶.

Щоправда, хитрість чи, точніше, винахідливість Зінаїди Тулуб допомогла тільки на деякий час. 5 липня 1937 р. її заарештували – і вона мало не двадцять років промучилася у таборах Колими, відтак на засланні в Казахстані. Але не

¹³ Шимановський О. Як брали Берлін / О. Шимановський // Україна молода. – 2008. – 4 листопада; *Кьопт Габі*. Сексуальні “подвиги” радянських визволителів / Габі Кьопп. – Київ: Гамазин, 2011.

¹⁴ Руденко М. “Найбільше диво – життя”. Спогади / М. Руденко. – Київ: ТОВ “Видавництво «КЛЮ»”, 2013. – С. 192.

¹⁵ Гнатюк М. Все починається з коренів / М. Гнатюк // Україна: наука і культура. – Київ, 1991. – Вип. 25. – С. 350–354.

¹⁶ Гуменна Д. Дар Евдотеї. – Київ: Дніпро, 2004. – Кн. 2: Жар і крига. – С. 185.

зрадила свого покликання: на зламі 50–60 років завершила роман про Шевченка “В степу безкраїм за Уралом”.

Нерідко хитрощі межували з підступністю та мстивістю. Якщо зазирнути вглиб історії, то побачимо старозавітню юдейку Далілу, яка хитрощами вивідала секрет небувалої сили Самсона (в його волоссі), під час сну обстригла його – і він загинув.

Або Семіраміда. Клавдій Еліан (кін. II – поч. III ст.) – римський письменник, який творив грецькою мовою, – в одній із своїх “Строкатих оповідок” розповідає про цю напрочуд гарну асирійянку, в яку закохався сам цар. Почувши про її вроду, він викликав красуню до палацу – і втратив голову. Семіраміда використала цей момент. Вона попросила володаря дозволити їй одягнути царські шати і п’ять днів правити Азією, себто всі мали беззастережно виконувати її накази. Цар погодився. І посадив Семіраміду на престіл. А коли вона впевнилась, що вся влада в її руках, звеліла охороні вбити царя – й заволоділа Асирійським царством сама, і не лише на п’ять днів. Щоправда, історики доводять, що це легенда. Семіраміда як дружина асирійського царя Ніна успадкувала Царство вже по його смерті¹⁷. З її іменем пов’язані “вісячі сади Семираміди” у Вавилоні – одне з семи чудес світу.

Але є правда життя і правда факту. Наразі маємо правду життя. Саме так могло бути – а може, таки й було! Бо чого тільки не зробить люблячий чоловік задля своєї пасії! Адже стяв Ірод голову Йоанові Предтечі, догоджаючи дочці своєї коханки Іродіяди, яка була дружиною його брата. Предтеча картав Ірода за чужолозство, й Іродіяда намовила доньку-танцівницю просити як “гонорар” голову пророка.

Можна згадати і біблійну Юдиту, яка хитрощами увійшла в довір’я царя Олоферна – й уночі вбила його (стягла голову), і дружину єгипетського вельможі Потіфара, яка оскаржила перед чоловіком Йосифа Прекрасного, немов би той хотів збезчестити її, хоч усе було навпаки. Можна згадати і руську княгиню Ольгу та її чотириразову помсту деревлянам за смерть чоловіка – князя Ігоря, помсту надто жорстоку і вигадливу, особливо з голубами й горобцями, яких вона під час облоги Іскоростеня зажадала від кожного двору, потім відпустила, прив’язавши до лапок запалені гноти, – і місто запалало. Якщо безкритично вірити “Повісті минулих літ”, у розповіді про кару Ольги (це було до її охрещення) все змішалось: і хитрість, і підступність, і мстивість.

Відомі випадки помсти за знехтувані почуття. Згідно з переказами, за нелюбов (точніше – зраду) Маруся Чурай, творець пісні “Засвіт встали козаченьки” та інших, отруїла Гриця, якого кохала, але який вирішив одружитися з іншою, заможнішою. Марусі Чурай приписують пісню “Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці”. Ця пісня надихнула Ольгу Кобилянську на створення романтично-трагічної повісті “В неділю рано зілля копала...”, в якій також описано випадок отруєння перед вінчанням парубка за любов до двох відразу, а весілля – з однією.

Підступності, зради бояться всі. А надто зради в коханні. Отож і Поль Верлен у вірші “Сплін” пише: “Які червоні повні рожі, /Який зелений ярий хміль! //У мене

¹⁷ *Элиан К.* Пестрые рассказы / К. Элиан. – Москва; Ленинград, 1963. – С. 58. Див. також: *Энциклопедический словарь* / [изд.: Ф. Брокгауз, И. Ефрон]. – Санкт-Петербург, 1900. – Т. 29. – С. 456–457.

серце насторожі – /Твій кожен рух в нім будить біль. //Яке блакитне чисте небо, /А море синє, мов зі скла. ...//Боюсь, кохана, я за тебе, /Щоб ти від мене не втекла (...)"¹⁸.

Можна навести й інші факти підступності і мстивості. Читачі добре знають автора "Вишневих усмішок" Остапа Вишню, але менше знають його брата, теж сатирика-гумориста, Василя Чечвянського (1888–1937). Василь видав за життя сімнадцять книг, був знаний, красивий. І в нього закохалася одна дама. Оскільки письменник не відповів на її домагання, вона обпалила його обличчя кислотою. І Василь втратив око. Відтоді прикривав рану чорною пов'язкою¹⁹.

Поряд з негативом масмо безліч інших, протилежних, фактів – жіночої великодушності й винахідливості.

Шляхетно поводи́ла себе Ганна Барвінок. І не лише у ставленні до свого чоловіка Куліша (пішла з ним на заслання в Тулу, прощала йому захоплення чужими жінками, створила максимальний комфорт для його творчості), а й до Шевченка. Все своє шлюбне віно – придане – а це три тисячі рублів! – вона офірувала Тарасові на поїздку до Італії. Поет не скористався з цього дару, невдовзі був заарештований, а коли 24 січня 1859 р. зустрів Ганну Барвінок у Петербурзі, то від зворушення заплакав: вочевидь, згадав, як "рівно дванадцять років тому був у боярах" на її весіллі з Кулішем (нагадаю: її дівоче прізвище – Білозерська Олександра Михайлівна).

"Ти тоді звеличав мене княжною і королівною!.. – писала вона у "Згадці про Т. Г. Шевченка (1847 р.)". – Боже мій! Я і сама се почувала, бо присутність таких двох велетнів ума і сили розума придала мені дух красоти, возвисила мене, одухотворила красою свого подуху на мене; як сонце рослину – так Ти, мій друже, і Куліш оживили і осяяли мене"²⁰.

По-іншому проявила своє благородство Олена Плешкан, яка після смерті своєї сестри Ольги Гаморак (дружини Василя Стефаніка) взяла на себе виховання трьох синів письменника, який овдовів на сорок третьому році життя, але більше не одружувався. "Забагато бачив біля себе родинних трагедій, коли мачухи кривдили маленьких, не своїх дітей..." – згадував його середульший син Кирило.

І на поміч прийшла Олена Плешкан, теж удова. Навесні 1915 р. вона переїхала зі своєю дочкою Ольгою до Русова і стала малолітнім хлопцям матір'ю, а Стефанікові – господинею і помічницею, іншими словами – літературним секретарем. "Тітка Плешканова дуже енергійна і працьовита, вдержувала в хаті блискучий порядок, варила, пекла, прала, шила і латала. В старших роках, коли письменник був немічний і хворий, переписувала його рукописи, писала йому листи"²¹.

І таких жертвних й шляхетних жінок – безліч. Хоча немало й бездушних, егоїстичних, підступних. Або таких, в яких всі ці риси сусідують. Недарма Франко риторично запитував:

Жіноче серце! Чи ти лід студений,
Чи запашний, чудовий цвіт весни?

¹⁸ Верлен П. Лірика / П. Верлен; [перекл. М. Лукаша]. – Київ: Дніпро, 1977. – С. 97.

¹⁹ 15 липня 1937 р. В. Чечвянського розстріляли в Києві, дружину репресували, а двох синів віддали в дитячий притулок. Див.: *Санжаревський А.* Василь Чечвянський / А. Санжаревський // День. – 2011. – 21–22 жовтня.

²⁰ Див.: Спогади про Тараса Шевченка. – Київ: Дніпро, 1982. – С. 166; Українська хата (Київ). – 1911. – Лютий. – С. 63.

²¹ Василь Стефанік у критиці і спогадах. – Київ: Дніпро, 1970. – С. 418.

Чи світло місяця? Огонь страшений,
Що нищить все? Чи ти, як тихі сні
Невинності? Чи як той стяг воєнний,
Що до побіди кличе? Чи терни,
Чи рожі плодиш? Ангел ти надземний
Чи демон лютий з пекла глибини?
Чим б'єшся ти? Яка твоя любов?
В що віриш? Чим живеш? Чого бажаш?
В чім змінне ти, а в чім постійне? Мов!
Ти океан: маниш і потопляєш;
Ти раб, добутий за ціну оков.
Ти літо: грієш враз і громом убиваєш²².

Петр Шкрабюк. Женщина в условиях тоталитаризма

Публикация состоит из четырех небольших глав о судьбах женщин, которые были женами известных деятелей и которых спецслужбы заставляли доносить на своих мужей.

Факты изложены в контексте близких и далеких исторических событий, в частности приведены примеры изобретательности (как в случае с Зинаидой Тулуб) и жертвенности женщин по отношению к своим близким.

Ключевые слова: НКВД, МГБ, М. Сосюра, В. Сосюра, П. Григоренко, Б. Пастернак, О. Ивинская, В. Холодная, К. Аденауэр, Э. Вэйер, Х. Коль, Анна Барвинок, В. Стефаньк, Е. Плешкан.

Petro Shkrabyuk. Women under totalitarianism

The article provides information on destinies of women, who were married to prominent activists and who were forced by the Soviet and Nazi secret services to denounce their husbands. The article consists of four parts and deals with both recent and more distant historical events. It also lists examples of ingenuity (the case of Zinaida Tulub) and sacrifice of women in situations that concerned people close to them.

Key words: NKVD, MGB, Maria Sosiura, Volodymyr Sosiura, Petro Hryhorenko, Boris Pasternak, Olga Ivinskaya, Vira Kholodna, Konrad Adenauer, Emma Weyer, Helmut Kohl, Hanna Barvinok, Vasyl Stefanyk, Olena Pleshkan.

²² Франко І. Зібрання творів: у 50 т. / І. Франко. – Київ: Наукова думка, 1976. – Т. 1. – С. 144–145.